

Dom przedpogrzebowy na cmentarzu żydowskim w Katowicach jako dziedzictwo architektoniczne i kulturowe

mgr inż. arch.
KAROLINA CHODURA
Politechnika Śląska
Wydział Architektury
ORCID: 0000-0003-3476-9697

Artykuł prezentuje wyniki badań nad dziedzictwem architektonicznym i kulturowym cmentarzy żydowskich na terenie województwa śląskiego na przykładzie domu przedpogrzebowego wchodzącego w skład kompleksu cmentarza żydowskiego w Katowicach.

Wprowadzenie

Tereny wchodzące w skład województwa śląskiego przez wieki były miejscem przenikania się kultur. Od średniowiecza nieodłącznym elementem mozaiki kulturowej jest pierwiastek żydowski. Synagogi, domy modlitw i cmentarze żydowskie stanowiły niegdyś ważny element pejzażu architektonicznego miast oraz miasteczek. Niestety w wyniku działań nazistowskich Niemiec w czasie II wojny światowej oraz braku opieki i celowej dewastacji dokonywanej przez miejscową ludność lub władze w latach późniejszych do obecnych czasów zachowały się nieliczne ślady dziedzictwa architektonicznego związanego z kulturą żydowską. Artykuł prezentuje wyniki badań przeprowadzonych w ramach projektu *Nekropolie żydowskie na terenie województwa śląskiego jako dziedzictwo architektoniczne i kulturowe* prowadzonego na Wydziale Architektury Politechniki Śląskiej pod opieką naukową prof. dr hab. inż. arch. Magdaleny Żmudzińskiej-Nowak. Praca naukowa jest finansowana ze środków budżetowych na naukę w latach 2017–2021 jako projekt badawczy w ramach programu „Diamentowy Grant”.

Bet Tahara – specyfika kulturowa i architektura domów przedpogrzebowych

Bet Tahara, z hebrajskiego dom oczyszczenia, to budynek sytuowany na cmentarzu żydowskim lub w jego pobliżu, w którym dokonywano ceremonii tahary – oczyszczenia ciała zmarłego, mającego znaczenie zarówno symboliczne, jak i rzeczywiste. Tahary dokonywali członkowie bractwa pogrzebowego Chewra Kadisza. Pierwsze budynki domów przedpogrzebowych były skromnymi obiektami. Wnętrza były pierwotnie jednoprzestrzenne lub z podziałem na część przeznaczoną do ceremonii tahary oraz salę modlitw. Na skutek rozwoju i rosnących potrzeb społeczności żydowskiej oraz zmieniających się wymogów sanitarnych gminy żydowskie, szczególnie wielkomiejskie, wznosiły coraz bardziej okazałe budowle lub kompleksy budowli. Obiekty te, obok pomieszczeń przeznaczonych do oczyszczenia ciała zmarłego i przygotowania go do pogrzebu oraz sali modlitewnej, mieściły mieszkanie dozorczy cmentarza, pomieszczenia dla osób funkcyjnych, pomieszczenia administracyjne. Oprócz zasad wynikających z uwarunkowań kulturowych i religijnych, takich jak odpowiednia orientacja sali modlitw, dbano o zapewnienie prawidłowych warunków sanitarnych, dobrej wentylacji, doświetlenia. Wytyczne, zgodnie z którymi domy przedpogrzebowe powinny być projektowane, opisano w XIX-wiecznych poradnikach dla architektów¹. Większość obiektów realizowano w stylach historyzujących, wśród polskich i europejskich przy-

kładów znajdujemy jednak również obiekty awangardowe, na przykład dom przedpogrzebowy w Olsztynie (1913)² lub Królewcu (1927–29)³ projektu Ericha Mendelsohna.

Cel i zakres badań

Celem artykułu jest charakterystyka domu przedpogrzebowego w Katowicach jako przykładu niezwykle cennego dziedzictwa architektonicznego i kulturowego, przedstawienie jego stanu zachowania oraz zaznaczenie konieczności podjęcia pilnych działań w celu jego ochrony. Zakres badań obejmuje analizę architektury, faz rozbudowy i stanu zachowania budynku. W artykule zaprezentowane są autorskie opracowania graficzne przedstawiające fazy przebudowy obiektu wykonane na podstawie analizy zgromadzonych archiwaliów, dokumentacji oraz badań *in situ*.

Metodyka badań

Wykonano kwerendę i badania archiwaliów, literatury przedmiotu, dokumentacji konserwatorskiej oraz badania *in situ* przeprowadzone w 2018 i 2019 roku, podczas których wykonano inwentaryzację fotograficzną, badania architektoniczne oraz ocenę stanu zachowania obiektu. Wszystkie pozyskane dane umieszczono w karcie obiektu, która została przygotowana przez autorkę jako pomocnicze narzędzie badawcze.

Wyniki: Dom przedpogrzebowy na cmentarzu żydowskim w Katowicach – projekt przebudowy i stan zachowania obiektu

Dom przedpogrzebowy stanowi jeden z dwóch obiektów w kompleksie zabytkowego cmentarza żydowskiego. Zlokalizowany jest w północnej części założenia, przy ulicy Kozielskiej. Obecna forma kompleksu jest wynikiem przekształceń i rozbudów dokonanych w XIX i XX wieku (fot. 1.).

Dom przedpogrzebowy zaprojektowano w 1869 roku, dokumentacja projektowa sygnowana przez budowniczego Boenischa zacho-

¹ Żmudzińska-Nowak M., Dom przedpogrzebowy na nowym cmentarzu żydowskim – gliwickie dzieło Maxa Fleischera na tle innych jego realizacji w Europie Środkowej, [w:] Żydzi gliwicy, red. B. Kubit, Muzeum w Gliwicach, 2006, s. 170.

² Deja B., Renovation and adaptation of the historic Olsztyn purification Bet Tahara into a public utility building, „Civil and Environmental Engineering Reports”, 2015; 18(3).

³ Ziesemer J., Metropolis – Nekropolis. Großstadtfriedhöfe der Moderne in Europa, [w:] Jüdische Friedhöfe und Bestattungskultur in Europa, ICOMOS Hefte des Deutschen Nationalkomitees, Berlin 2011, s. 98.

wała się w zbiorach UM Katowice. Obiekt założono na planie prostokąta. Budynek był parterowy, częściowo podpiwniczony. Zwartą, nierozczlonkowaną bryłę przekryto dachem dwuspadowym. Wejścia do obiektu zaplanowano od strony ulicy Kozielskiej oraz od strony cmentarza. Wnętrze było podzielone na salę modlitw i część przeznaczoną prawdopodobnie do ceremonii tahary. Obiekt przebudowano w roku 1890. Od wschodu postawiono budynek bractwa pogrzebowego. Sam dom przedpogrzebowy nie zmienił zasadniczo swojej bryły. W projekcie obniżono nieco część wejściową, powiększono okna. Przearanżowano również wnętrze – zlikwidowano dotychczasowe podziały po obu stronach traktu w osi budynku łączącego główne bramy wejściowe od strony ulicy i cmentarza, wydzielono sale modlitwy dla kobiet oraz mężczyzn. Elewacje były utrzymane w stylu neogotyckim. Obecny kształt budynek zyskał w efekcie przebudowy w latach 1927–1928. Projekt został opracowany przez firmę Ignatz Grünfeld Baugeschaft. Od strony ulicy Kozielskiej do budynku bractwa oraz domu przedpogrzebowego dobudowano jednokondygnacyjną przybudówkę w stylu neoklasycystycznym, wizualnie łączącą oba objekty. Pomiędzy nimi znajdowała się brama wejściowa na cmentarz. Bryła jest zwarta, parterowa, niepodpiwniczona. Dwuspadowy dach nad starszą częścią domu przedpogrzebowego nieco obniżono. Przybudówkę przekryto dachem pulpityowym. W centralnej części elewacji północnej zrealizowano trójosiowy portyk wgłębny zwieńczony frontonem. Portyk zaprojektowano w porządku toskańskim. Przekształcono też charakterystyczny dla domów przedpogrzebowych układ bram w osi budynku – od ulicy Kozielskiej zaprojektowano dwa wejścia, przeznaczone prawdopodobnie jako osobne dla kobiet i mężczyzn.

Obecnie obiekt jest pustostanem. Podczas badań *in situ* zaobserwowano liczne ubytki w strukturze murów oraz wtórnym poszyciu dachowym (papa na deskowaniu) nad główną częścią budynku, powodujące pogłębiającą się degradację obiektu. Dach nad XX-wieczną przybudówką uległ całkowitemu zawaleniu. Drewniane stropy, poza fragmentarycznymi pozostałościami, nie zachowały się. Strukturę mogą dodatkowo osłabiać zaobserwowane samosiejki. Widoczne są liczne zawilgocenia ścian powodujące rozwarstwienie i odpadanie tynków. Wnętrza uległy znacznym zmianom w trakcie II wojny światowej, kiedy obiekt użytkowano jako magazyn⁴. We wnętrzach zachowały się, choć bardzo zniszczone, polichromie przedstawiające imitację pilastrów lub kolumn. Elewacje obiektu są mocno zniszczone, ubytki w tynku elewacyjnym znaczne. Elewacja południowa została znacznie przekształcona na skutek przemurowania otworów okiennych i drzwiowych. Ich pierwotny układ oraz kształt jest czytelny. W najgorszym stanie jest elewacja frontowa z neoklasycystycznym portykiem. Gzymsy frontonu są prowizorycznie podparte drewnianymi stemplami, tympanon uległ zniszczeniu. Mimo dużych zniszczeń od strony ul. Kozielskiej obiekt zachował zasadniczy kształt z czasów rozbudowy w stylu neoklasycystycznym. Zachowały się oryginalne drzwi wejściowe oraz fragmenty stolarki okiennej. Zarówno wnętrze, jak i elewacja frontowa obiektu noszą liczne ślady wandalizmu. Obiekt wymaga pilnych działań w celu ochrony, zabezpieczenia przed dalszą degradacją, podjęcia prac remontowych oraz konserwatorskich.

Podsumowanie i refleksja końcowa

„Dziedzictwo jest procesem nieustannej reinterpretacji przeszłości, w którym zasadniczą rolę odgrywają nasza pamięć i nasz wybór”⁵. Obecny stan zachowania dziedzictwa architektonicznego związanego z kulturą żydowską jest efektem zniszczeń dokonanych w latach II wojny światowej oraz braku opieki i dewastacji dokonanej w latach powojennych. Znaczna część domów przedpogrzebowych na terenie województwa, w tym przykład omówiony w artykule, jest w stanie wymaga-

Fot. 1. Fazy przebudowy kompleksu budynków na cmentarzu żydowskim w Katowicach, na podstawie rysunków archiwalnych z 1869, 1890 ze zbiorów UM Katowice oraz inwentaryzacji obiektu z roku 1985 ze zbiorów GWŻ Katowice, oprac. aut.

⁴ Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego. *Dom przedpogrzebowy w zespole cmentarza żydowskiego (w Katowicach)*, oprac. D. Bajowska, A. Olczyk, 2013, Archiwum NID

⁵ Purchla J., *Dziedzictwo kulturowe*, [w:] *Kultura, a rozwój*, red. J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchla, Warszawa 2013, s. 39

Fot. 2. Dom przedpogrzebowy na cmentarzu żydowskim w Katowicach, stan na 2019, fot. aut.

jącym pilnej interwencji w celu ochrony. Budynek ten jest niezwykle cennym dziedzictwem architektonicznym i kulturowym z dostrzegalnym potencjałem adaptacyjnym. Przykładem przeprowadzonej z powodzeniem adaptacji może być dom przedpogrzebowy na nowym cmentarzu żydowskim w Gliwicach. Po gruntownej rewitalizacji w latach 2013–2015⁶ budynek stał się żywym miejscem dialogu międzykulturowego. Obecnie działa w nim Dom Pamięci Żydów Górnośląskich, filia Muzeum w Gliwicach podejmująca liczne inicjatywy kulturalne, edukacyjne i naukowe popularyzujące dziedzictwo.

Bibliografia:

- [1] Zmudzńska-Nowak M., Dom przedpogrzebowy na nowym cmentarzu żydowskim – gliwickie dzieło Maxa Fleischera na tle innych jego realizacji w Europie Środkowej, [w:] Żydzi gliwicy, red. B. Kubit, Muzeum w Gliwicach, 2006, s. 167–180.
- [2] Deja B., Renovation and adaptation of the historic Olsztyn purification Bet Tahara into a public utility building, „Civil and Environmental Engineering Reports, CEER” 2015; 18(3).
- [3] Ziesemer J., Metropolis – Nekropolis. Großstadtfriedhöfe der Moderne in Europa, [w:] Jüdische Friedhöfe und Bestattungskultur in Europa, ICOMOS Heft des Deutschen Nationalkomitees, Berlin 2011.
- [4] Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego. Dom przedpogrzebowy w zespole cmentarza żydowskiego w Katowicach, oprac. D. Bajowska, A. Olczyk, 2013, Archiwum NID.
- [5] Purchla J., Dziedzictwo kulturowe, [w:] Kultura, a rozwój, red. J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchla, Warszawa 2013.
- [6] Kubit B., Max Fleischer i jego dzieło. Historia żydowskiego cmentarza i domu przedpogrzebowego w Gliwicach, Muzeum w Gliwicach, Gliwice 2018.

DOI: 10.5604/01.3001.0014.9171

PRAWIDŁOWY SPOSÓB CYTOWANIA

Chodura Karolina, 2021, Dom przedpogrzebowy na cmentarzu żydowskim w Katowicach jako dziedzictwo architektoniczne i kulturowe, „Builder” 7 (288), DOI: 10.5604/01.3001.0014.9171

Streszczenie: Dziedzictwo architektoniczne związane z kulturą żydowską stanowi ważny element wielokulturowej tradycji i historii województwa śląskiego. Niestety do naszych czasów zachowała się nieznacząca

jego część. Artykuł prezentuje wyniki badań nad dziedzictwem architektonicznym oraz kulturowym cmentarzy żydowskich na terenie województwa śląskiego na przykładzie domu przedpogrzebowego wchodzącego w skład kompleksu cmentarza żydowskiego w Katowicach. W artykule przedstawiona jest charakterystyka i stan zachowania zabytku. Wyniki są efektem badań *in situ*, analizy źródeł archiwalnych, bibliograficznych, dokumentacji, przeprowadzonych w latach 2018–2021.

Słowa kluczowe: dziedzictwo architektoniczne, dziedzictwo kulturowe, żydowskie domy przedpogrzebowe, ochrona dziedzictwa architektonicznego

Abstract: PRE-BURIAL HOUSE AT THE JEWISH CEMETERY IN KATOWICE AS AN ARCHITECTURAL AND CULTURAL HERITAGE. The architectural heritage related to Jewish culture is an important element of the multicultural tradition and history of the Silesian Voivodeship. Unfortunately, only a small part of it has survived to our times. The article presents the results of research on the architectural and cultural heritage of Jewish cemeteries in the Silesian Voivodeship on the example of a pre-burial house in the Jewish cemetery complex in Katowice. The aim of the article is to present the characteristics and condition of the monument – results of analysis of archival and bibliographic sources and in situ research carried out in 2018-2021.

Keywords: architectural heritage, cultural heritage, Jewish pre-burial houses, protection of architectural heritage

⁵ Kubit B., Max Fleischer i jego dzieło. Historia żydowskiego cmentarza i domu przedpogrzebowego w Gliwicach, Muzeum w Gliwicach, Gliwice 2018, s. 84